

Нікос Пуланзас

(1936-1979) – відомий філософ, соціолог, громадський діяч Франції та Греції. Народився в Афінах у родині професора. Брав участь молодіжному соціалістичному русі, піддавався репресіям. У 1960 р. виїхав до Мюнхена, потім до Парижа, де в 1964 р. захистив докторську дисертацію, що являла собою цікаву спробу синтезу екзистенціалізму, феноменології і марксизму. Викладав філософію права та соціологію в університетах Пантеон-Сорбонна і Париж-III, у Вищій школі суспільних наук. Отримав визнання як теоретик, який критикував і тоталітарну державу Сходу, і «авторитарний етатизм» західних країн. Розробляючи проблематику класів і класової боротьби, поступово відходив від ортодоксального марксизму і еволюціонував до лівого єврокомунізму. Активно сприяючи розвитку структуралістського підходу до політичного аналізу, прагнув до створення власної оригінальної версії марксизму. Все життя і творчість Пуланзас присвятив оновленню теоретичних основ лівого руху, пошуку демократичного шляху до «іншого» соціалізму. Основні праці: *«Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави»* (1968), *«Держава, влада, соціалізм»* (1978) та ін.

Ми маємо у своєму розпорядженні достатню кількість даних для того, щоб спробувати відтворити поняття «політичне» в Маркса, Енгельса і Леніна та його зв'язок з проблематикою держави. Проблема політичного і політики в Маркса, Енгельса і Леніна пов'язана з проблемою історії.

Марксистська позиція з цього питання визначається двома фундаментальними положеннями Маркса і Енгельса з «Комуністичного маніфесту»: а) «Будь-яка класова боротьба є боротьба політична» і б) «Класова боротьба є рушійною силою історії». Цілком очевидно, що при першому прочитанні можна витлумачити зв'язок між цими двома положеннями з позиції історизму.

З цього випливає: а) ототожнення політики та історії; б) те, що можна позначити як надполітизацію різних рівнів структур і соціальної практики, специфіка, відносна самостійність та ефективність яких були б зведені до їх динамічно-історично-

політичного аспекту. В цьому випадку політичне постало б центром або простим спільним знаменником і для їх єдності загальності, і для їх розвитку: особливо вражаючим прикладом такого результату є горезвісна надполітизованість теоретичного рівня, що призвела до схеми «буржуазна наука – пролетарська наука»; в) відмова від будь-якої специфіки політичного, її дроблення на нерозрізнені елементи, що порушило б рівноважне співвідношення сил у формації. Ці наслідки обертаються тим, що стає зайвим теоретичне вивчення структур політичного і політичної практики, а це призводить до ідеологічного інваріанта волюнтаризму-економізму, різним формам ревізіонізму, реформізму, стихійності тощо.

Антиісторицистське трактування споконвічно марксистської проблематики передбачає розгляд політичного в структурі суспільної формації як, з одного боку, її специфічного рівня, з іншого – рівня вузлового, де відображаються і зосереджуються протиріччя формації; це необхідно для того, щоб точніше зрозуміти антиісторицистський характер положення про те, що саме політична класова боротьба є рушійною силою історії. Почнемо з останньої тези, очевидність якої виявлена Альтюссером. Альтюсер, як відомо, показав, що для марксизму принципом вивчення процесу суспільної трансформації є не застосування універсального онтологічного типу історичного розвитку до різних предметів дослідження, а використання теоретично вибудованого поняття способу виробництва, даного як складне ціле з певною домінантою розвитку.

Відштовхуючись від концепції, відомої нам як історичний матеріалізм, можна прийти до такого розуміння історії, яке не має нічого спільного з простим лінійним розвитком. У тій мірі, в якій рівні структур та практики представляють усередині єдиного способу виробництва й історично певної суспільної формації якусь специфіку, відносну самостійність і особливу ефективність, вони виступають як темпоральності з диференційованими ритмами і тактами. Різні рівні суспільної формації відзначені – і це головна характеристика співвідношення цих диференційованих часових значень у структурі – нерівномірністю, зрушеннями в розвитку, що закладає основу для розуміння формації та її розвитку. У зв'язку з цим формаційні трансформації та переходи відображені в понятті «історія з диференційованими тимчасовими значеннями».

Спробуємо визначити у цьому контексті місце, відведене для політичного, особливо для політичної практики. Поняття «практика» набуває тут значення діяльності з перетворення якого-небудь предмета (сировини), в результаті чого виробляється щось нове (продукт), часто відображує чи може відображувати розрив з існуючими раніше елементами предмета. Яка в цьому відношенні специфіка політичної практики? Ця практика має як специфічний предмет те, що Ленін називав «поточним моментом», тобто вузловий пункт, у якому зосереджуються протиріччя різних рівнів формації, з'єднаних складними зв'язками і наддетермінованих власними розбіжностями і нерівномірним розвитком. Поточний момент є, таким чином, кон'юнктура, стратегічний пункт, у якому поєднуються різні протиріччя як відображення взаємозв'язків, що виражають специфіку певної структури з домінантою розвитку.

Предмет політичної практики, яким він є у ленінському трактуванні марксизму, знаходиться в тому місці, де в кінцевому рахунку поєднуються зв'язки різних протиріч, зв'язки, специфічно виражають єдність структури; в цьому місці в конкретній ситуації можна виявити цілісність структури і впливати на неї з метою перетворення. Все це означає, що предмет, на який націлена політична практика, належить різним соціальним рівнями, – політична практика одночасно відноситься до економічної, ідеологічної, теоретичної і політичної у строгому значенні слова сфер у їх взаємозв'язку, який і становить кон'юнктуру. Звідси випливає другий наслідок, що стосується політики в її зв'язку з історією. Політична практика є «рушійною силою історії» у тій мірі, в якій її кінцевим продуктом є перетворення цілісності суспільної формації на різних стадіях і фазах її існування.

Але не в дусі історицистського підходу: політична практика є такою практикою, яка перетворює цілісність у тій мірі, в якій її предмет є вузловим пунктом зосередження протиріч різних рівнів, які мають власну історичність і нерівномірно розвинуті. Даний аналіз важливий для того, щоб знайти місце поняттю «політичне», а особливо політичній практиці в оригінальній проблематиці марксизму, але варто внести ще одне доповнення. Аналіз, що стосується предмета і результат політичної практики, не може повною мірою виявити специфіку політичного: він повинен бути доповнений адекватним осмисленням політичної надбудови. Мова йде про те, що може бути позначене як «політико-юридична надбудова держави»; при цьому зазначимо, що дане поняття надто

схематичне об'єднує в собі дві реальності, два відносно автономних рівня, як-то: юридичні структури – право і політичні структури – держава. Його використання правомірно в тій мірі, в якій класики марксизму дійсно встановили існування тісного зв'язку між цими двома рівнями: вживання поняття не повинно вести до забуття того, що воно позначає два відносно різних рівня, комбінація яких залежить від конкретного способу виробництва і суспільної формації.

Адже, обмежуючись визначенням політичного просто як практики з певними предметом і продуктом, ми весь час ризикуємо втратити його специфічність і в підсумку назвати політичним все те, що «перетворює» дану цілісність. Нехтуючи теоретичним вивченням політичних структур, ми також ризикуємо втратити поточний момент кон'юнктури. Отже, якщо ми хочемо остаточно покінчити з історизмом у сфері політичного, не можна обмежуватися теоретичним аналізом предмета політичної практики, потрібно також визначити в надрах суспільної формації специфічне місце і функцію рівня політичних структур, які є метою аналізу, тільки за цих умов наддетермінованість політичним зможе постати у своїх зв'язках з історією різних рівнів формації.

Вникнемо в суть проблеми: політичні структури – те, що називається політичною надбудовою будь-якого способу виробництва і суспільної формації, – представлені інституціоналізованою державною владою. Кожного разу, коли Маркс, Енгельс, Ленін чи Грамші говорять про політичну боротьбу (практику), відрізняючи її від економічної боротьби, вони виділяють її специфіку підкресленням особливої мети боротьби, в якості якої виступає держава як специфічний рівень структур суспільної формації. У цьому значенні ми дійсно знаходимо в класиків марксизму загальне визначення політики. Конкретно мова йде про згадану концепцію політичної практики: предметом останньої є сучасний момент, вона здійснює перетворення – як, утім, і підтримку – цілісності формації.

Ця тема ставить стільки ж проблем, скільки і вирішує: справді, чому практика, предметом якої є «поточний момент» і здійснює перетворення цілісності, настільки специфічна, що її результат може бути отриманий тільки тоді, коли її об'єктом є державна влада? Це питання далеко не очевидний, про що свідчить, з одного боку, тенденція економізму – тред-юніонізму (тоді об'єктом виступає економіка), а з іншого – утопічно-ідеалістична тенденція (тоді об'єктом виступає ідеологія). Іншими словами, чому основна концепція Маркса, Енгельса, Леніна і Грамші, що стосується

переходу до соціалізму, відрізняється від реформістської концепції своєю вимогою радикальних перетворень держави і руйнування старого державного апарату, тобто теорією диктатури пролетаріату? Отже, чому, говорячи точними словами Леніна, головним питанням будь-якої революції є питання про державну владу?

Для відповіді на це питання потрібно повернутися до наукової марксистської концепції державної надбудови і показати, що всередині структури з численними розбіжними і неоднаково розвиненими рівнями держава виконує особливу функцію, яка полягає в тому, щоб бути фактором єдності всіх рівнів суспільної формації. Саме про це говорить марксизм, коли він розглядає державу як фактор «порядку», «принципу організації» формації не в загальноприйнятому значенні політичного порядку, а в значенні згуртування сукупності рівнів складного цілого і як фактор регуляції її глобальної рівноваги як системи. Можна, таким чином, зрозуміти, чому політична практика, націлена на державну владу, здійснює перетворення цілого і є «рушійною силою історії», саме за допомогою аналізу цієї ролі держави можна виявити антиісторичистський зміст даного положення. Дійсно, яка політична практика має результатом підтримку цілісності формації, однією з її стадій, або фаз, тобто її неперетворення, бо в нестійкій рівновазі відповідності / невідповідності розбіжних рівнів, які мають власні темпи розвитку, ця рівновага ніколи не встановлюється сама по собі, тільки за допомогою економічного, але підтримується державою (в цьому випадку об'єктом політичної практики виступає держава як фактор збереження єдності цілого); або політична практика виробляє перетворення, де об'єктом є держава як вузловий структури порушення цілісності у тій мірі, в якій вона є фактором її підтримки: у цьому контексті держава могла б розглядатися і як фактор створення нової цілісності, нових виробничих відносин.

Ознаку цієї функції держави можна виявити вже в тому факті, що, будучи фактором згуртування формації в єдине ціле, держава є також структурою, в якій зосереджуються протиріччя різних формаційних рівнів. Вона, таким чином, є сферою, в якій відображається ознака панування і наддетермінованості, що характеризує формацію, одну з її стадій, або фаз. Держава постає, таким чином, як центр, де можна виявити цілісність формаційних структур. Це проясниться, коли ми проаналізуємо зв'язок структур з полем класової практики і виявимо особливий зв'язок держави і кон'юнктури, що є у свою чергу центром виявлення зв'язку структур

з полем практики. Відштовхуючись від зв'язку між державою як фактором згуртування формації в єдине ціле і державою як пунктом зосередження протиріч різних структур, можна вирішувати проблему співвідношення політики і історії. Цей зв'язок виявляє структуру політичного, яке постає і як специфічний рівень формації, і як центр її перетворень, причому класова боротьба виступає «рушійною силою історії», де об'єктом є держава – пункт зосередження протиріч суперечливих структур із власними темпами розвитку.

Уточнимо деякі моменти. Підняття питання про державу дозволяє вирішити ґрунтовну для марксистської теорії політики проблему. За усталеною марксистською традицією подібне теоретичне обґрунтування зв'язку між політичною боротьбою і державою означало б тяжіння до «макіавеллістського» трактування політичного. Чи не сам Маркс у своїх ранніх творах засудив концепцію «виключно політичного», що зводить політику до зв'язку з державою? Чи не повинна політична практика мати своїм об'єктом не державу, а «громадянське суспільство», його, скажімо, виробничі відносини? Помилковою відповіддю на це невірно сформульоване питання є економізм, що визначає як специфічну ціль політичної боротьби економічні суспільні відносини. Саме в цю схему дуже точно вміщується реформістська концепція. Звертаючись, однак, до проблематики держави у трактуванні зрілого Маркса, ми виявляємо зв'язок політичної боротьби і держави, з одного боку, зв'язок між ними і сукупністю рівнів соціальної формації – з іншого.

Підемо далі. Це визначення політичного як відношень між політичною практикою і державою є поки занадто загальним. І якщо в цілому воно підходить для розділених на класи суспільних формацій, то цілком очевидно, що уточнення цього відношення можливо тільки в рамках конкретного способу виробництва й історично визначеної суспільної формації. У тому особливо, що стосується функції держави як фактора згуртування формації в єдине ціле, ясно, що вона приймає різні форми залежно від конкретного способу виробництва і суспільної формації. Місце держави в цій цілісності, оскільки вона вказує своїй регіональній структурі межі, що виділяють її шляхом конституювання, прямо залежить від способів здійснення цієї державної функції: уточнення природи цих меж (що таке держава?), питання їх розширення або звуження (які структури та інститути входять до складу держави?) тісно пов'язані з різноманітними формами здійснення цієї функції залежно від конкретного способу виробництва і суспільної формації.

Ця функція держави стає специфічною функцією, яка і робить державу державою у формаціях, де домінує капіталістичний спосіб виробництва, що відрізняється специфічною самостійністю своїх складових і тим особливим місцем, яке в ньому відводиться державній сфері. Ця особлива самостійність і становить специфіку політичного, визначаючи особливу функцію держави як фактора згуртування автономізованих рівнів. Функція держави як фактора згуртування формації в єдине ціле, що перетворює його в осередок різнорівневих протиріч, стає ще більш явною, коли ми звертаємо увагу на те, що історично певна суспільна формація характеризується поєднанням різних способів виробництва. При цьому потрібно пам'ятати, що навіть якщо одному із засобів виробництва і вдається встановити своє панування, відзначаючи тим самим початок фази розширеного відтворення формації і кінець власне перехідної фази, то цим не усувається гостре суперництво між усіма наявними способами виробництва, постійні розстикування компонентів формації. Роль держави як фактора згуртування цього складного нагромадження різних способів виробництва стає тоді вирішальною. Вірно, що ця роль особливо очевидна в умовах перехідного періоду, що характеризується найбільшою невідповідністю між власністю і реальним привласненням засобів виробництва.

У свою чергу ця особлива ефективність держави, якщо мова йде про її головну функцію згуртування формації в єдине ціле, постійно присутня в будь-якій формації, де один на одного накладаються різні способи виробництва. Вона винятково важлива в капіталістичній формації, де панівний спосіб виробництва нав'язує іншим способам виробництва свою структуру і, зокрема, відносну самостійність складових його компонентів.

За усіх порушених нами питань є численні вказівки класиків марксизму. Відомо, що марксистська теорія встановила наявність зв'язку між державою і класовою боротьбою, навіть політичним класовим пануванням. Перш ніж встановлювати зв'язок поля класової боротьби, і особливо політичної класової боротьби, з формаційною структурами, слід зазначити, що для марксистської теорії цей зв'язок держави і класової політичної боротьби обертається зв'язком держави з усією сукупністю рівнів структур, точніше кажучи, зв'язком держави з поєднанням компонентів, яке характеризує формацію.

Це впливає з досліджень Енгельса, який встановив, використовуючи іноді досить парадоксальні терміни, зв'язок держави і «суспільної сукупності». Енгельс говорить нам: «Держава є

продуктом суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язних протиріччях із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами не проковтнули один одного і суспільство в безплідній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка б зменшувала зіткнення, тримала його в межах «порядку». І ця сила, що вийшла з суспільства, але ставить себе над ним, все більш і більш відчужує себе від нього, є держава». З одного боку, Енгельс «говорить» про зв'язок держави і політичного, класового панування, політичної боротьби класів. З іншого боку, він виявляє те, що зв'язок держави і класового політичного панування відображає, навіть концентрує сукупність суспільних протиріч. Що означає тут термін «суспільство»? Бо якщо ми не помістимо ці терміни в контекст оригінальної проблематики марксизму, то ризикуємо впасти в гуманістичну перспективу, що сполучає інституціонування держави з «сукупністю життєвих потреб» суспільства. Термін «сукупність» тут, схоже, відноситься до зовсім певного поняття суспільної формації як складної цілісності складових її компонентів. Держава пов'язана з протиріччями, властивими різним рівням формації; але зв'язок цей у тому, що держава представляє центр зчленування цих рівнів, так само як і пункт зосередження їх протиріч: вона є визнання «протиріччя суспільства з самим собою».

Енгельс також вказував, що держава є офіційним підсумком суспільства. Ця концепція держави – підсумку протиріч в значенні їх зосередження або злиття – була сформульована Марксом, звичайно, в гегельянському дусі в листі до Руге. Маркс пише: «... держава репрезентує зміст практичних битв людства. Таким чином, політична держава виражає в межах своєї форми *sub specie rei publicae* (під політичним кутом зору) всі соціальні битви, потреби, інтереси». В іншій роботі Ленін виголосить лапідарну фразу про те, що політичне, що включає тут державу і політичну класову боротьбу, – це «концентроване вираження економіки».

У цьому значенні для Леніна держава також постає як пункт виявлення цілісності структур, як центр, що дає розуміння цієї цілісності. І нарешті, все в тому ж значенні держава постає також сферою, де розігрується ситуація розриву цієї цілісності: мова йде про двовладдя державних структур, що становить, як це доводив Ленін, один з найважливіших елементів революційної ситуації.

Отже, зв'язок держави з поєднанням структур, який фіксує специфіку формації, визначається головним чином за фактом реалізація ним функції порядку – політичного, звичайно, порядку – у політичних класових конфліктах, але також і порядку глобального, тобто організації в широкому значенні слова, коли держава виступає фактором створення цілого. Держава перешкоджає загостренню політичного класового конфлікту в тій мірі, в якій цей конфлікт впливає на цілісність формації. Держава перешкоджає тому, щоб класи суспільства «пожирали» один одного. Якщо правда те, що класики марксизму теоретично не розробили цю концепцію держави, не менш правильно й інше: у їх роботах містяться численні вказівки з даного питання.

Цікаве формулювання ми знаходимо і в такого дивного марксистського теоретика, яким був Бухарін. У його «Теорії історичного матеріалізму» дано розуміння суспільної формації як системи нестійкої рівноваги, в надрах якої держава відіграє роль «регулятора». І нарешті, ця концепція є основою поняття організації, яким Грамші позначає функцію держави.

Державна функція порядку, або організації, має кілька модальностей. Вони виявляються на тих рівнях, де ця функція найбільш відчутна: функція техніко-економічна – економічний рівень; власне політична функція – рівень політичної класової боротьби; ідеологічна функція – ідеологічний рівень. При цьому техніко-економічна та ідеологічна функції держави наддетерміновані його власне політичною функцією – тією, яка зачіпає політичну класову боротьбу, – в тому значенні, що перші дві функції виступають видами прояву глобальної ролі держави як фактора згуртування формації у ціле: ця глобальна роль держави є політична роль. Держава стоїть у зв'язку з «суспільством, що розділене на класи» і з класовим політичним пануванням саме в тій мірі, в якій вона виконує свою функцію і відіграє свою роль у сукупності структур, результатом об'єднання яких є поділ формації на класи і класове політичне панування. Власне кажучи, не існує техніко-економічної, ідеологічної та «політичної» функцій держави, є одна глобальна функція згуртування, надана державі її місцем, і є модальності цієї функції, наддетерміновані суто політичним. Розглянемо докладніше проблему різноманітності державних функцій: я поки не буду піддавати їх систематичному аналізу і, щоб прояснити питання, обмежуся простою вказівкою на їх зв'язок з політичною функцією.

Вірно, що опис форм, в яких здійснюється ця глобальна роль держави, дається нам у деяких роботах класиків марксизму; викладені з точки зору історичного розвитку, зв'язку держави з різними рівнями представлені в якості факторів зародження та утворення як держави, так і соціальних класів. При цьому потрібно усвідомити, що важлива проблема виникнення держави – це окрема проблема. Функція держави зачіпає насамперед економічний рівень, і особливо процес праці, продуктивність праці.

Відзначимо тут зв'язок держави, здійснюваний зусиллями панівного класу, із загальним управлінням процесом праці, з тим особливо, що має стосунок до підвищення його продуктивності. Проблема поділу праці існує і в капіталістичній формації, де держава виконує таку ж подвійну функцію, як і капіталіст, який виступає в процесі праці і як експлуататор, і як організатор-наглядач.

Ця функція держави як організатора процесу праці – лише один з аспектів його функції у сфері економіки. Згадаємо ще тільки функцію створення юридичної системи, тобто сукупності правил організації капіталістичного обміну, рамок справжньої єдності обмінних потоків. Функція держави щодо ідеології полягає в тому, щоб відігравати належну роль у вихованні, освіті і т. д. На власне політичному рівні – рівні політичної класової боротьби – ця функція держави полягає в підтримці політичного порядку в політичному класовому конфлікті.

Зроблені зауваження дозволяють зробити два висновки. 1. Глобальна роль держави як фактора згуртування суспільної формації може підрозділятися на особливі різновиди, що мають взаємозв'язок з різними рівнями формації, тобто на функції економічну, ідеологічну, політичну в строгому значенні слова – роль у політичному класовому конфлікті. 2. Ці особливі функції держави, навіть ті, які прямо не стосуються політичного рівня в прямому значенні слова – політичного класового конфлікту, можуть бути теоретично осмислені тільки у зв'язку з їх включеністю до глобальної політичної ролі держави. Ця роль дійсно набуває характеру політичного в тому значенні, що вона підтримує єдність формації, всередині якої протиріччя різних рівнів конденсуються в політичне класове панування. Неможливо точно встановити політичний характер техніко-економічної функції держави або його законодавчої функції, прямо відносячи їх до політичної функції в строгому значенні слова, а саме до особливої функції держави в політичному класовому конфлікті. Ці функції є політичними в тій мірі, в якій вони

націлені перш за все на підтримку єдності суспільної формації, що базується в кінці-кінців на політичному класовому пануванні.

Саме в цьому точному контексті можна встановити наддетермінованість економічних та ідеологічних функцій політичної в строгому значенні слова функцією держави в політичному класовому конфлікті: наприклад, економічна чи ідеологічна функції держави відповідають політичним інтересам панівного класу і стають політичною функцією не тільки в тих простих випадках, коли зв'язок між організацією праці, освітою і політичним класовим пануванням є прямим і очевидним, але і тоді, коли вони служать підтримці цілісності формації, в рамках якої цей клас є політично домінуючим. Більше того: в тій мірі, в якій ці функції першочерговою своєю метою ставлять підтримання цієї цілісності, вони відповідають політичним інтересам панівного класу. Поняття наддетермінованості, застосоване тут до функцій держави, означає дві речі: різні функції держави є політичними функціями, що впливає з глобальної ролі держави як фактора згуртування розділеної на класи формації; ці функції відповідають політичним інтересам панівного класу.

Друкується за: Пуланзас Н. Политическая власть и социальные классы / Н. Пуланзас // Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – С. 807–826.